Hakemli Makale **GSÜHFD**, 2022; 1: 625-647

DEVLETİN SOSYAL VE EKONOMİK ÖDEVLERİNİN MALÎ KAYNAKLARIYLA SINIRLI OLMASI: VERGİ ÖDEVİNİN HAKLILIĞI AÇISINDAN BİR TARTIŞMA(*)(**)

Arş. Gör. **Hasan Basri ÇİFCİ**(***)

Öz: 1982 Anayasasının "Devletin İktisadî ve Sosyal Ödevlerinin Sınırları" başlıklı 65. maddesi, Anayasanın sosyal ve ekonomik alanlarda devlete yüklediği ödevlerin, devletin malî kaynaklarının yeterliğine göre yerine getirileceğini kayıt altına almaktadır. Bu kayıt, sosyal ve ekonomik hakların devlete olumlu edimde bulunma ödevi getirdiği düşüncesine bir sınır çizgisi çekme ve böylece devlet bütçesi üzerinde oluşabilecek yükleri kontrol altına alma çabası olarak değerlendirilebilir. Ancak, vergi ödevinin haklılığı açısından bakıldığında, insan haklarının tamamı devlete olumlu edimde bulunma ödevi yükler ve insan haklarının tamamı devletin bütçesiyle sınırlı olarak korunabilir. Sosyal ve ekonomik haklar açısından böyle bir vurguya başvurulması, hukuk öğretisinde ve uygulamasında, anılan hakların insan hakları olarak kıymetini düşürecek şekilde yorumlanmaya açıktır.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Haklar, Ekonomik Haklar, Vergi Ödevi, Devlet Bütçesi, 1982 Anayasasının 65. Maddesi.

(*) Makale Gönderim Tarihi: 21.02.2022 - Makale Kabul Tarihi: 13.06.2022.

(**) Çalışmada emeği geçen Aynur Aydın'a, Duygu Tan'a, Fatih İnan'a, Gülşah Sedefoğlu'na ve hakemlere teşekkürler.

(***) T.C. Maltepe Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Mali Hukuk Anabilim Dalı, Araştırma Görevlisi (ORCID no: 0000-0001-8301-8561; *hasanbasricifci@maltepe.edu.tr*).

THE LIMITATION OF THE STATE'S SOCIAL AND ECONOMIC DUTIES WITH ITS FINANCIAL RESOURCES: A DISCUSSION FROM THE PERSPECTIVE OF LEGITIMACY OF OBLIGATION TO PAY TAXES

Abstract: Article 65 of the 1982 Constitution, titled "Limits of Economic and Social Duties of the State", determines that the constitutional duties imposed on the state in the social and economic areas shall be fulfilled in the limits of the adequacy of financial resources of the state. Such limitation may be considered as an effort to draw a borderline to the idea that social and economic rights impose a duty on the state to take positive actions, and thus to control the possible burdens that may arise on the state budget. However, from the perspective of the legitimacy of obligation to pay taxes, all human rights impose the duty to take positive actions on the state, and all human rights can be protected within the limits of the state budget. Employing such an emphasis in the constitution makes social and economic rights open to interpretation in a way that degrades their value as human rights in the legal doctrine and practice.

Keywords: Social Rights, Economic Rights, Obligation to Pay Taxes, State Budget, Article 65 of the 1982 Constitution.

GİRİŞ

Geçirdiği kanser hastalığının neticesinde nörolojik işlev kaybına uğrayan, özel eğitim almasının uygun olduğu doktor raporlarıyla tespit edilen, ama bu eğitimin karşılığını ödeyemeyen bir çocuğun, insan haklarına ilişkin taleplerini devlete karşı ileri sürmesi güçtür[1]. Benzer şekilde, ödeme yükümlülüğü yıllar sonra getirilen ve geriye dönük olarak işletilip emekli aylığından haciz yoluyla tahsil edilen sosyal güvenlik primleri için, bir emeklinin, insan haklarına ilişkin taleplerini devlete karşı ileri sürmesi de pek kolay değildir[2]. İlk yurttaşın talebi karşısında, devlet engelli bireylerin özel eğitim kurumlarındaki eğitimlerine ilişkin masrafları karşılama yönünde olumlu bir edimde bulunma yükümlülüğü *olmadığını* savunur, çünkü malî kaynakları sınırlıdır. İkinci yurttaşın talebi karşısında, devlet sosyal güvenlik sisteminde

1 Bkz. AYM, U.D.K. ve Diğerleri Başvurusu, 2014/19352, 24.05.2018.

2 Bkz. AYM, Arif Sarıgül Başvurusu, 2013/8324, 23.02.2016, R.G. 24.03.2016-29663.

yapılan değişikliklerin getirdiği maliyeti *çalışanların da* üstlenmesi gerektiğini savunur, çünkü kendi yükümlülükleri malî kaynakları ölçüsündedir. Bu savunmaların ortak dayanağı, 1982 Anayasasının "*Devletin İktisadî ve Sosyal Ödevlerinin Sınırları*" başlıklı 65. maddesidir. 1982 Anayasasının 65. maddesi, devletin sosyal ve ekonomik alanlarda Anayasanın kendisine verdiği görevleri, bu görevlerin amaçlarına uygun öncelikleri gözeterek ve malî kaynaklarının yeterliği ölçüsünde yerine getireceğini kayıt altına alır.

1982 Anayasasının 65. maddesinin, tanzim edildiği yer itibariyle, Anayasanın "*Temel Haklar ve Ödevler*" başlıklı ikinci kısmının "*Sosyal ve Ekonomik Haklar ve Ödevler*" başlıklı üçüncü bölümünün sınırlarını çizdiği görülür. Normatif açıdan bakıldığında, Anayasanın "*Sosyal ve Ekonomik Haklar ve Ödevler*" başlıklı üçüncü bölümünde yer alan hükümlerin tamamı hak niteliğinde düzenlemeler getirmez[3]. Hükümlerin bir kısmı bireylere açık ve belli haklar tanıyan düzenlemeler içerirken; diğer bir kısmı, devletin sosyal ve ekonomik politikasının çizilmesinde uyulması gereken direktifler olarak Anayasa koyucunun getirdiği program hükümlerdir. Anayasanın 65. maddesinin kapsamına, üçüncü bölümde yer alan sosyal haklar, ekonomik haklar ve program hükümler girer.

Tarihsel ortaya çıkış sırasına göre "*ikinci kuşak haklar*" olarak da anılan sosyal haklar, sermayeci -kapitalist- sistemin getirdiği sosyal eşitsizliklere karşı emekçi kesimin verdiği mücadelenin bir ürünüdür[4]. Sanayi Devrimi'nin getirdiği ağır koşullar altında ezilen emekçi kesim, liberal bireyciliğe dayanan klasik hakların -birinci kuşak hakların- sağladığı güvencelerden faydalanamamıştır. Liberal bireyci yaklaşıma göre devletin temel kaynağı ve amacı bireydir. Devlet bireyin özgürlük alanına müdahale etmeyecek, aksine onu genişletecek şekilde örgütlenmiştir. Bu sebeple emekçi kesimin çalışma koşulları ve buna bağlı olarak yaşama koşulları gittikçe kötüleşmiş ve klasik hakların gerçekleşeceği olanaklara ulaşması mümkün olmamıştır. Çalışma hakkı, ücret hakkı ve sosyal güvenlik hakkı gibi haklarla bu güvencesizlik halinin sağaltılması hedeflenmiştir. Dolayısıyla, daha en baştan, sosyal hak-

---

[3] KAPANİ Münci, **Kamu Hürriyetleri**, 7. bası, Yetkin, Ankara, 2013, s. 79; SABUNCU Yavuz, "Temel Hakların Anayasal Konumu Üzerine", **İnsan Hakları Yıllığı**, S. 7-8, 1985-1986, s. 19-20.

[4] VASAK Karel, "A 30-Year Struggle: The Sustained Efforts to Give Force of Law to the Universal Decleration of Human Rights", **The UNESCO Courier**, C. 30, S. 10, 1977, s. 29-32; TANÖR Bülent, "Kapitalizmin Uluslararası Sosyal Hukukun Doğumuna Etkisi", **Hıfzı Timur'un Anısına Armağan**, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Münasebetler Enstitüsü, İstanbul, 1979, s. 279.

ların sermaye ve emek arasındaki çatışmayı kalkış noktası aldığını söylemek mümkündür[5].

Ekonomik haklarsa, mülkiyet hakkı, sözleşme serbestisi ve girişim özgürlüğü başta olmak üzere, bireylerin sosyal ve ekonomik ilişkilerindeki hak ve özgürlüklerini liberal ekonomik sisteme göre düzenleyen ve güvence altına alan haklar olarak ortaya çıkmıştır[6]. Liberal ekonomik sistemde devlet, ekonomik alana müdahaleden kaçınan, tam anlamıyla bir pasif durma ödevi taşıyan, böylece sermayeye serbestçe genişleme olanağı tanıyan bir rol üstlenmiştir. Bu olanağın gerçekleşebilmesi için özel mülkiyetin, sözleşme serbestisinin ve girişim özgürlüğünün devlet tarafından güvence altına alınması gerektiği düşünülmüştür.

Devletlerin sosyal ve ekonomik haklara ilişkin yükümlülüklerini düzenleyen uluslararası belgelerde, bu hakların gerçekleşmesi için gereken koşulların sağlanmasının ilgili devletin ekonomik durumuyla bağlantılı olduğu düşünülmüş ve yükümlülüklerin yerine getirilmesinde devletlere esneklik tanınmıştır[7]. 1982 Anayasasının 65. maddesinde düzenlenen malî kaynakların yeterliği ölçüsü de, sosyal ve ekonomik haklarla devletin sosyal ve eko-

---

5 AYBAY Rona / ÇELİK Demirhan Burak, **İnsan Hakları Hukuku**, 5. bası, DER, İstanbul, 2021, s. 108-109; KAPANİ, s. 79; UYGUN Oktay, **Devlet Teorisi**, 7. bası, On İki Levha, İstanbul, 2020, s. 533.

6 TANÖR Bülent / YÜZBAŞIOĞLU Necmi, **1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku**, 20. bası, Beta, İstanbul, 2020, s. 237. Ekonomik hakların bir kısmı klasik haklarla birlikte, diğer bir kısmıysa sosyal haklarla birlikte anayasalara ve uluslararası hukuk belgelerine girmiştir. Mülkiyet hakkı ilk kısımda yer alırken, herkesin dilediği ekonomik faaliyete katılabilmesini, bu katılım bir kez gerçekleştikten sonra girişimini serbestçe yürütebilmesini ve mesleki faaliyetini dilediğince sürdürebilmesini güvence altına alan girişim özgürlüğü ikinci kısımda yer alır. Bkz. YÜZBAŞIOĞLU Necmi, "Anayasa ve Ekonomi", **Anayasadan Mali ve Vergisel Beklentiler**, On İki Levha, İstanbul, 2012, s. 35.

7 Bu saptamanın teyidi, Uluslararası Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi'nde görülebilir. Sözleşme, taraf devletlere, sosyal ve ekonomik hakları kendi ekonomik olanaklarıyla sınırlı şekilde ve aşamalı olarak gerçekleştirebilmesi için esneklik tanımaktadır. Detaylı bilgi için bkz. AYBAY / ÇELİK, s. 75-76; KAPANİ, s. 69. Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi'nin taraf devletlere rehberlik etmesi için hazırladığı "*Devlet Yükümlülüklerinin Yapısı*" başlıklı 3 numaralı Genel Yorum'da, aşamalı gerçekleştirmenin sınırlı olduğu ve taraf devletlerin kaynak sıkıntılarına karşın her bir hakkı asgari düzeyde de olsa gerçekleştirmekle yükümlü olduğu açıklanmaktadır. Bu konuda kapsamlı bir değerlendirme için bkz. MCCHESNEY Allan, **Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakları Savunmak ve İlerletmek**, Çev. Orhan Kemal CENGİZ, BG Yayınları, Ankara, 2004, s. 39 vd. Benzer bir olguya, bölgesel düzeyde, Avrupa Sosyal Şartı'nda rastlamak mümkündür. Avrupa Sosyal Şartı, Avrupa Konseyi'ne üye devletler arasındaki sosyal ve ekonomik farklılıklar sebebiyle, taraf devletlere düzenleme altına aldığı hakların hepsini kabul etme zorunluluğu getirmemiştir. Detaylı bilgi için bkz. ATASAYAN Gözde, "Sosyal Hakların 'Maliyet'i: Avrupa Sosyal Şartı ve Türkiye", **KHÜHFD**, S. 7/2, 2019, s. 188.

nomik durumu arasında kurulan benzer bir irtibatın ürünüdür. Bu bağlantının temelinde, eğitim, sağlık, barınma gibi konularda klasik haklardan yararlanmayı tamamlamak için devletin olumlu edimde bulunma ödevinin bulunduğu ve bu yüzden ilgili hakkın gerçekleşmesini sağlayacak kamu hizmetlerinin kurulması ve yürütülmesi gerektiği düşüncesi yer alır[8]. Kamu hizmetlerinin kurulmasının ve yürütülmesinin devlet bütçesinde bir karşılığı vardır. Devlet, yerine getirmesi gereken kamu hizmetlerini ancak bütçesi ölçüsünde karşılayabilir.

Türk hukukunda, aynı başlıkla ve aynı konuda düzenlenmiş bir hükme ilk kez 1961 Anayasasında yer verilmiştir. 1961 Anayasasından bu yana, Anayasanın devletin sosyal ve ekonomik alandaki ödevlerini malî kaynaklarla sınırlı tutmuş olması, hukuk öğretisinde eleştiri ve tartışmalara konu olmuştur[9]. Bu bağlamda, bu düzenlemenin sosyal ve ekonomik hakları korumasız bırakma tehlikesi taşıdığını ve bu yüzden sakıncalı olduğunu savunanlar[10] olduğu gibi, anılan hakların doğal sınırını ifade ettiği ve *deklaratif* özellik gösterdiğini savunanlar[11] da olmuştur. Buna karşılık, mezkûr hükmün uygulanması aşamasında Anayasa Mahkemesinin benimsediği yorumun pek farklılaşmadığı ve genellikle yasa koyucunun geniş takdir yetkisine dayandığı savunulabilir[12]. Mahkeme 1961 Anayasası açısından da, 1982 Anayasası açısından da devletin malî kaynaklarının yeterliği ölçüsünü esasa inerek inceleyen bir yaklaşımı benimsememiştir[13]. Başka bir deyişle, Mah-

---

8 UYGUN Oktay, **1982 Anayasasında Temel Hak ve Özgürlüklerin Genel Rejimi**, Kazancı, İstanbul, 1992, s. 36-37.

9 Tartışmalara ilişkin kapsamlı açıklamalar için bkz. BAHÇECİ Barış, "2001 Anayasa Değişikliğinin Sosyal Hakların Sınırlandırılma Rejimine Etkisi", **Bülent Tanör Armağanı**, Legal, İstanbul, 2004, s. 184 vd.; GÖZE Ayferi, **Liberal, Marxiste, Faşişt ve Sosyal Devlet**, 3. bası, Beta, İstanbul, 1995, s. 111 vd.; KAPANİ, s. 123-124. Ayrıca bkz. TANÖR Bülent, **Anayasa Hukukunda Sosyal Haklar**, May, İstanbul, 1978, s. 376.

10 AZRAK Ali Ülkü, "Sosyal Devlet ve 1961 Türk Anayasasının Sistemi", **İÜHFM**, S. 27/1-4, 1961, s. 222; KABOĞLU İbrahim, "Anayasada Sosyal Haklar: Alanı ve Sınırları", **II. Sosyal Haklar Ulusal Sempozyumu Bildiri Kitabı**, Petrol-İş, İstanbul, 2010, s. 54-55; TALAS Cahit, "Sosyal Haklar ve Türk Anayasalarında Sosyal Hakların Evrimi", **İnsan Hakları Yıllığı**, S. 3/1, 1982, s. 75.

11 SAĞLAM Fazıl, "Sosyal Devlet İlkesi ve Duyarsızlaşma", **Devrim Ulucan'a Armağan**, Legal, İstanbul, 2008, s. 757-758. Karş. GÖZE, s. 112-115; GÖZLER Kemal, **İnsan Hakları Hukuku**, 3. bası, Ekin, Bursa, 2020, s. 164.

12 YILMAZ Zülfiye, "Olumlu Edim Gerektiren Sosyal Hakların Sınırı: Karşılaştırmalı Hukuk Perspektifinden 1961 ve 1982 Anayasaları Dönemi Uygulamaları", **İÜHFM**, S. 72/1, 2014, s. 725.

13 Bkz. AYM, E. 2008/56, K. 2011/58, 30.03.2011, R.G. 28.12.2011-28156; AYM, E. 2013/111, K. 2014/195, 25.12.2014, R.G. 07.01.2015-29229; AYM, E. 2015/10, K. 2015/93, 22.10.2015, R.G. 07.11.2015-29525; AYM, U.D.K. ve Diğerleri Başvurusu, 2014/19352,

keme devletin malî kaynaklarının sosyal veya ekonomik bir hakkın gerçekleştirilmesi için gerçekten yeterli olup olmadığına bakmamıştır[14].

1961 Anayasasının 53. maddesi için sunulan gerekçede, devletin sosyal ve ekonomik alanlardaki ödevlerinin genişlediği tespit edilmektedir ve bu genişlemenin devletin hiçbir şey yapamaz hale gelmesine yol açabileceği savunulmaktadır. Benzer şekilde, 1982 Anayasasının 65. maddesi için sunulan gerekçeden de, devletin sosyal ve ekonomik alanlarda kendisine verilen geniş ödevleri her koşulda yerine getirmesinin ekonomik zorluklara sebep olacağının düşünüldüğü anlaşılmaktadır. İki gerekçenin benzer ifadelerle yaptığı bu saptamanın, liberal devlet sisteminin *sosyal devlet* aşamasıyla bağlantısı vardır. Sermaye ve emek çatışmasının sebep olduğu eşitsizlikleri sosyal ve ekonomik haklar aracılığıyla iyileştirmeye çalışan yeni rolüyle devlet, bunu ancak eşitsizliklerin ortadan kalkması için yapılması gerekenleri *hukuksal bir görev olarak* ifa ederek gerçekleştirebilir[15]. Gerekçelere göre, olumlu edimde bulunma ödevleriyle donatılmış sosyal devletin her şeyi yapmaya çalışırken, hiçbir şey yapamaması riski vardır. Bu riski bertaraf etmek için, mezkûr ödevlerin devletin olanakları ölçüsünde, yani *kısmen* gerçekleştirilmesini anlayışla karşılamak gerekir.

Bu çerçevede, malî kaynakların yeterliği ölçüsünün dayandığı esasları şu iki öncülde toplamak mümkündür: Birincisi, devlete sosyal ve ekonomik alanlarda verilen görevlerin yerine getirilebilmesi, devletin olumlu edimini gerektirir. Bu alanlarda, devletten, *genellikle*, sosyal ve ekonomik hakların gerçekleşmesini sağlamak üzere çeşitli kamu hizmetlerini kurması ve yürütmesi beklenir. İkincisi, kamu hizmetlerinin kurulmasının ve yürütülmesinin devlet bütçesinde bir karşılığı -kamusal maliyeti- vardır. Devlet bu hizmetleri kendisine tahsis edilen kaynaklarla sınırlı şekilde yerine getirebilir.

24.05.2018; AYM, E. 2020/13, K. 2020/68, 12.11.2020, R.G. 12.02.2021-31393. AYM'nin incelenen hakkın klasik haklarla bağlantısını kurduğu ve bu sayede genel eğiliminden sapma gösterdiği bir kararı için bkz. AYM, E. 1990/27, K. 1991/2, 17.01.1991, R.G. 19.08.1991-20965.

14 Hukuk öğretisinde bunun yerindelik denetimine dönüşme olasılığı taşıdığı ve sakıncalı olduğu savunulmuştur. Bkz. TANÖR / YÜZBAŞIOĞLU, s. 202. Devletin olumlu edimini yerine getirirken malî kaynakların yeterliği ölçüsünü aşması, diğer bir deyişle malî kaynaklarını fazladan kullanarak edimde bulunması ihtimali de bu yönden değerlendirilmiş ve yargısal denetim yoluyla bu kaynak aşımının üst sınırını saptama olanağı da yerindelik denetimi niteliği taşıyacağından uygun bulunmamıştır. Bkz. ODER Bertil Emrah, "Devletin Olumlu Edimini Gerektiren Sosyal Hakların Anayasal Düzeyde Korunması ve Yargısal Tutumlar", **GSÜHFD**, S. 1, 2008, s. 230.

15 AYBAY / ÇELİK, s. 95.

Bu iki öncülden şöyle bir toplama ulaşılır: Devlet sosyal ve ekonomik hakları malî olanakları ölçüsünde yerine getirir. Ancak, bu toplamda vergisel bir bakış açısının eksikliği hemen göze çarpar. 1982 Anayasasının 65. maddesinin değerlendirilmesinde, vergi ödevinin makûl ve haklı olup olmadığını normatif açıdan soruşturan bir vergi teorisi olmadan, devlet karşısında *ödevli* statüsünde olan bireylerin rolü karanlıkta kalır. Çünkü yukarıdaki toplama varılmadan önce, gizli üçüncü bir öncül daha vardır: Devlet sosyal ve ekonomik hakları gerçekleştirmek üzere kamu hizmetlerini kurup yürütürken ve bunu da bütçesiyle sınırlı olarak yaparken, bu arada, *o devlette yaşayan bireyler devlete vergi öderler*. Diğer bir deyişle, devlete tahsis edilecek kaynaklar, bizzat o devlette yaşayan bireylerden temin edilir. Bu yükümlülüğe "*neden?"* sorusunu yöneltmek, diğer iki öncülün de bu soruya verilen cevaplarla birlikte yeniden değerlendirilmesini gerektirir. Bu çalışmanın amacı işte bu değerlendirmeyi yapmaktır. Bu amacın gerçekleşmesinde, vergi ödevinin haklılığıyla insan haklarının kamusal maliyeti arasındaki bağlantının açıklanmasının önemli olduğu sanılmaktadır. Bu doğrultuda, çalışmanın üç başlıktan oluşması planlanmıştır. Zikredilen irtibat ilk başlıkta ortaya konduktan sonra, ikinci ve üçüncü başlıklarda, yukarıda açıklanan iki öncül vergi ödevi açısından irdelenecektir.

I. VERGİ ÖDEVİNİN HAKLILIĞI VE İNSAN HAKLARININ KAMUSAL MALİYETİ İLİŞKİSİ

Tarihsel olarak bakıldığında, başta egemenin buyruğu olduğu için yerine getirilmesi zorunlu bir ödev olarak kabul edilen vergi ödeme yükümlülüğü, zamanla farklı anlayışlarla kavranır olmuştur. Vergilerin keyfi şekilde ve yükümlülerin ekonomik gücünden bağımsız olarak toplanmasının ve kamu harcamalarının ekonomik prensiplere uygun olarak yapılmamasının doğurduğu sakıncaları gidermek üzere, liberal devlet sisteminin gelişimine paralel olarak, verginin "*devletle yurttaşları arasında vuku bulan bir mübadeleden ibaret*" olduğu savunulmaya başlamıştır[16].

Vergiye ilişkin anlayışın bu yöndeki dönüşümü, devletin bir menfaat ortaklığı olduğu düşüncesini pekiştirmiş ve verginin bireylerin insan haklarının -özellikle liberal bireyciliğin temelini oluşturan yaşama hakkının ve mülkiyet hakkının- o devlette korunmasına ilişkin bir tür *hizmet bedeli* veya

[16] NEUMARK Fritz, **Maliyeye Dair Tetkikler**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1948, s. 73.

sigorta primi olduğu anlayışını getirmiştir[17]. Diğer bir ifadeyle, vergi devleti kuran sosyal sözleşmenin esaslı bir unsuru ve devletin sağladığı korumanın bir karşılığı olarak açıklanır olmuştur. Bu doğrultuda, insan haklarının korunmasını sağlayacak kamu hizmetlerinin kurulmasının ve yürütülmesinin maliyet yarattığı ve bu maliyetin vergiyle karşılanması gerektiği düşünülmüştür[18].

Ancak, piyasa ekonomisine hâkim olan, yararlanmanın karşılığı olarak bedel ödenmesi ilkesi kamu ekonomisi açısından sakıncalı bulunmuş ve verginin bedel niteliği taşıdığı düşüncesi, yerini verginin kamu hizmetlerinden genel anlamda faydalanmak için katlanılan bir fedakârlık olduğu düşüncesine bırakmıştır[19]. Günümüzde verginin *karşılıksız* bir ödeme olduğu düşüncesi hâkimdir. Bunun anlamı şudur: Vergi ile vergi vasıtasıyla karşılanan kamu hizmetlerinden yararlanma arasında doğrudan bir bağlantı yoktur[20]. Vergi ödeme yükümlülüğü, belli bir kamu hizmetinden yararlanmanın karşılığı olarak değil, kamu hizmetlerinden genel anlamda yararlanmak için katlanılan bir fedakârlık olarak değerlendirilmektedir. Bu açıdan, vergi ödevi, kamu hizmetlerini yerine getirmekle görevli devletin bireylere yüklediği ve ölçüsü vergi ödeme yükümlülüğünü zorunlu kılan kamu hizmetlerinin hacmiyle belirlenen zorunlu bir ödeme olarak kabul edilmektedir[21].

Vergi ödevini haklı kılan temel düşünce, o devlette yaşayan bireylerin kendi ihtiyaçlarına yönelik kamusal harcamaları kendilerinin karşılaması gerektiği düşüncesidir[22]. Bu çerçevede, başta egemenin buyruğu olduğu için yerine getirilmesi zorunlu bir ödev olarak görülen vergi ödeme yükümlülüğü, bugün "*demokratik toplumda hak ve özgürlüklerin maliyetine anonim*

---

17 TURHAN Salih, **Vergi Teorisi ve Politikası**, 7. bası, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2020, s. 16-17. Karş. NEUMARK, s. 73.

18 Vergi kamusal harcamaları karşılamak için başvurulan en önemli araçtır, ama tek araç değildir. Devletin vergilendirme dışında, para basma veya borçlanma gibi yollara başvurması da söz konusu olabilir. Maliye öğretisinde, para basma enflasyonist etkileri yoluyla dezavantajlı görülür. Borçlanmaysa gelecekteki vergilendirmeyle karşılanır. Kamusal finansmanın unsurları hakkında detaylı açıklama için bkz. MUTLUER Kâmil / ÖNER Erdoğan / KESİK Ahmet, **Teoride ve Uygulamada Kamu Maliyesi**, 4. bası, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 183-189.

19 NEUMARK, s. 74. Karş. TURHAN, s. 18.

20 KANETİ Selim / EKMEKCİ Esra / GÜNEŞ Gülsen / KAŞIKCI Mahmut, **Vergi Hukuku**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2019, s. 5.

21 TURHAN, s. 22.

22 ÖZCAN Mehmet Tevfik, "Vergilendirme, Politika ve Hukuk", **Anayasadan Mali ve Vergisel Beklentiler**, On İki Levha, İstanbul, 2012, s. 61.

katılma payı" olarak nitelendirilmektedir[23]. Diğer bir ifadeyle, bugünkü anlamıyla vergi ödevi, bir devlette yaşayan bireylerin, insan haklarının gerektirdiklerinin o devlette karşılanabilmesi için gereken kamusal maliyeti yine kendilerinin *ortaklaşa* üstlenmesini ifade eder. Bugün, verginin haklılığı, onun insan haklarının maliyetini karşılamak üzere toplanmasından ve kullanılmasından ileri gelir.

Vergi ödevinin yerine getirilmesiyle elde edilen gelir, devletin amacını gerçekleştirebilmesini sağlayan bir araçtır. Pirüpak bir ifadeyle söylenecek olursa, "*verginin geniş anlamda amacı devletin amacına araç olmaktır*"[24]. Vergi vermek ve almakla, birtakım ekonomik değerler münferit ekonomik alanlardan devlete nakledilmiş olur. Bu naklin işlevlerinden biri de, olumlu edimde bulunma ödevi taşıyan sosyal devletin kurulması, işletilmesi ve genişletilmesidir[25]. Sosyal devletin üstlendiği görevlerin ve benimsediği hedeflerin yerine getirilmesi, dolayısıyla sosyal ve ekonomik hakların gerçekleşeceği koşulların sağlanması, özel kesimde yaratılan ekonomik değerlerin bir kısmının kamu kesimine naklini gerektirir[26]. Bu bakımdan, sosyal devletin bir *vergi devleti* olduğu söylenebilir[27].

Kamusal harcamalar bu amacı yerine getirecek şekilde planlanır, onaylanır ve gerçekleştirilir. Bir devlette belli bir yılda yapılabilecek kamusal harcamalar, o devletin o seneki bütçesiyle sınırlıdır. Bütçe, yürütmeye belli bir sürede ve şekilde -başta vergiler olmak üzere- kamu gelirlerini toplama

---

23 YALTI Billur, **Vergi Yükümlüsünün Hakları**, Beta, İstanbul, 2006, s. 1.

24 NEUMARK, s. 35. Bu noktada, devletin amacıyla verginin haklılığının eş tutulmasının hatalı olduğuna ilişkin öğretideki uyarıları vurgulamakta fayda vardır. Devletin amacıyla verginin haklılığı eş olduğunda, bu haklılığı temellendirmeksizin bireylerden fedakârlık istemek mümkün olabilir. Kapsamlı açıklamalar için bkz. TURHAN, s. 21.

25 NEUMARK, s. 34. Maliye öğretisinde, vergiye yüklenen böylesi bir *sosyal* amacın verginin esas amaçları açısından ikincil nitelik taşıdığı kabul edilmektedir. Aksi yönde bir yaklaşımın, vergiye başaramayacağı bir görev yüklemek anlamına geleceği savunulmaktadır. Detaylı açıklama için bkz. NEUMARK, s. 36-37. Bununla birlikte, vergi ödevinde de sermayeci ve emekçi kesimler arasındaki çatışmanın izdüşümü görülebilir ve verginin sosyal amacı bu açıdan da tartışmaya açılabilir. Öğretide, vergi ödevini, yaratılan gelirin gerçek sahibi olan emekçi kesimin, gelirin ücret dışındaki kısmını elinde tutan sermayeci kesimle devlet aracılığıyla ödeşmesi olarak değerlendiren bir görüşle karşılaşmak mümkündür. Dolayısıyla, insan haklarının vergilendirme yoluyla finansmanının, bir anlamda ekonomik nitelikli bir çatışmanın hesaplaşması olduğu da savunulabilir. Detaylı açıklama için bkz. ÖNDER İzzettin, "Ekonomik, Mali ve Vergisel Tercihlerin Anayasadaki Yeri", **Anayasadan Mali ve Vergisel Beklentiler**, On İki Levha, İstanbul, 2012, s. 14-15.

26 KANETİ / EKMEKCİ / GÜNEŞ / KAŞIKCI, s. 4.

27 Ibid.

ve bunları harcama yetkisi verir[28]. Mezkûr yetkilerin bütçeyle verilen izne uygun kullanılıp kullanılmadığıysa kesin hesap yoluyla düzenli şekilde denetlenir. İnsan haklarının gerçekleşebileceği koşulları oluşturmanın bütçede bir karşılığı vardır[29]. Hangi kamu hizmetine ne kadar harcanacağı bütçede cisimleştiğinden, kamu hizmetlerinin dayandığı insan hakları da bütçede akçeli bir görünüm kazanır. Diğer bir deyişle, insan haklarının gerçekleşebileceği koşullar kamusal kaynakların bu yönde harcanmasıyla sağlanır ve neye ne kadar harcanacağı bütçede görülür.

Yukarıda yapılan açıklamalar, yalnızca sosyal ve ekonomik haklar açısından değil, insan haklarının tamamı açısından söz konusudur. Devletin malî kaynaklarına ilişkin sınır *fiilen* yalnızca sosyal ve ekonomik haklarla ilgili değildir. Anayasanın sosyal ve ekonomik haklar açısından böyle bir vurguya başvurması, daha açık bir ifadeyle, bütün haklar için doğal olan bir sonuç hakkında sosyal ve ekonomik hakları özellikle hedef göstermesi, mezkûr hakların kıymetini düşürecek şekilde yorumlanmaya açıktır[30]. Bu eleştiriyi, anılan vurguya temel oluşturan iki öncülün yeniden değerlendirilmesiyle açıklamakta fayda vardır.

II. BİRİNCİ ÖNCÜL: İNSAN HAKLARININ TAMAMI DEVLETE OLUMLU EDİMDE BULUNMA ÖDEVİ YÜKLER

Bu noktada, devlete yüklenen bu görevin anlamını açıklamak üzere, insan haklarının sınıflandırmasında kullanılan klasik bir yöntemden faydalanmak mümkündür. Hukukçu Georg Jellinek'in yaptığı tasniften bu yana, devletle birey arasındaki ilişkilerin bireyin devlet içindeki konumuna göre farklı *statüler* şeklinde olabileceği kabul edilmektedir. Devletle birey arasındaki *negatif statü* ilişkisinde, devletin pasif durma ödevinin olduğu haklar söz konusudur ve bireylerin bu haklarını gerçekleştirmesine devletin müdahale etmemesi gerektiği kabul edilir. Buna karşılık, *pozitif statü* ilişkisinde, devletin olumlu bir edimde bulunma ödevini yüklendiği haklar söz konusu olur ve bireylerin bu haklarını gerçekleştirmesinin devletin olumlu yöndeki müdahalesiyle mümkün olduğu kabul edilir[31].

---

[28] Detaylı açıklama için bkz. YILMAZCAN Dilek, "Bütçe Hakkı ve Bütçe Uygulamaları", **XIII. Türkiye Maliye Sempozyumu Bildiri Kitabı**, Marmara Üniversitesi Maliye Araştırma ve Uygulama Merkezi, Muğla, 2000, s. 163 vd.

[29] HOLMES Stephen / SUNSTEIN Cass R., **The Cost of Rights: Why Liberty Depends on Taxes**, W.W. Norton and Company, New York, 2000, s. 16.

[30] Karş. SAĞLAM, s. 757-758.

[31] GÜNGÖREN BULDAN Birden, **Georg Jellinek'in Hak ve Devlet Kuramı**, On İki Levha, İstanbul, 2017, s. 45, 50-53. Ayrıca bkz. GÖZLER, s. 153; VASAK, s. 29.

Tarihsel olarak bakıldığında, mülkiyet hakkı, düşünce özgürlüğü gibi klasik hakların negatif statü ilişkisindeki haklar olarak değerlendirildiği görülmektedir. Klasik hakların bu özelliği, devlet iktidarının hiçbir zaman aşamayacağı sınırların çerçevesini belirleme hedefinden kaynaklanmaktadır. Klasik hakların ortaya çıkışında dile getirdiği talepler, bireylerin özel alanlarına, kendi serbest hareket çevrelerine devletin müdahale etme yetkisinin olmadığını kayıt altına alma amacını gütmektedir. Devletten beklenen bu alana hiç karışmaması, yani pasif durmasıdır[32]. Devlete toplumsal hayatın düzenlenmesinde birtakım görevler getiren sosyal haklar alanındaysa *genellikle* pozitif statü ilişkisindeki hakların benimsendiği görülmektedir[33]. Yukarıda açıklandığı üzere, sosyal devletin bireyler karşısında hareketsiz kalmakla yetinmeyip, eşit fırsatlara sahip olamayan bireylerin insan haklarından faydalanabilmesine *eylemli* şekilde destek olması gerektiği kabul edilir.

Hukuk öğretisinde insan haklarının klasik haklar, sosyal ve ekonomik haklar gibi gruplara ayrılmasının temel nedeni, insan haklarına ilişkin bilgi ve uygulamaların, tıpkı insanın kendisi gibi tarihsel olması, tarih içinde değişip dönüşmesidir[34]. Klasik haklar temelini tarihsel süreçte ortaya çıkan burjuvazinin, devletin karışamayacağı özgür bir alana ihtiyaç duymasında bulur. Sosyal haklarsa temelini -yine tarihsel süreçte ortaya çıkan- emekçi kesimin korunması ihtiyacından alır. Bu tasnif, mezkûr hakların tarihsel ve toplumsal dayanağını göstermek içindir. Daha açık bir ifadeyle, anılan gruplar, insan haklarının tarihselliğini yansıtan, altta yatan toplumsal hareketliliği açıklayan bir ayrımdan fazlası değildir. Dolayısıyla, bir üstünlük ve öncelik sıralaması anlamına gelmemelidir. Hukuk öğretisinde "*insan haklarının bütünselliği*" ile bunu da kavrayan bir değer kastedilir[35].

Doğru bir değerlendirme yapabilmek için, insan haklarını, insan haklarının ne olduğunu bilerek ve insan haklarının kendisinden hareket ederek

---

[32] KAPANİ, s. 50; UYGUN, 2020, s. 532-533; VASAK, s. 29.

[33] Hukuk öğretisinde, sosyal hakların bazılarının doğrudan ve kendiliğinden uygulanabilir nitelikte olduğu, diğerlerininse bu niteliğe sahip olmadığı yönünde değerlendirmelere rastlamak mümkündür. Sendika özgürlüğü ve grev hakkı ikinci gruba örnek verilirken; çalışma hakkı, eğitim hakkı ve sağlık hakkı ilk gruba örnek gösterilmektedir. Detaylı açıklamalar için bkz. TANÖR, 1978, s. 376; TANÖR / YÜZBAŞIOĞLU, s. 202-203.

[34] İnsan haklarının bu şekilde tasnif edilmesinin kapsamlı bir eleştirisi için bkz. KARA Elif Dilan, "İnsan Haklarını Sınıflandırma Sorunu: Vasak'ın Kuşak Hakları ile Kuçuradi'nin Doğrudan-Dolaylı Korunan İnsan Hakları Ayrımının Karşılaştırılması", **Etik, Hukuk ve İnsan Hakları**, Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara, 2021, s. 135 vd.

[35] UYGUN, 2020, s. 536-537; TANÖR, 1978, s. 28-33.

sınıflandırmak gerekir[36]. Böyle bir sınıflandırmayı felsefeci İoanna Kuçuradi yapar. Kuçuradi'nin ortaya koyduğu üzere, insan hakları, insanların, sırf insan oldukları için, kendilerini diğer canlılardan ayıran insansal olanaklarını gerçekleştirmelerini mümkün kılacak şekilde muamele görmesi gerektiğini ifade eden bir fikirdir[37]. Bu anlamda, insan hakları, insan onurunun, yani tür olarak insanın değerinin bilgisinin pratikte gerektirdikleridir. Tür olarak insanın değeriyse, felsefî antropolojik bilgiden hareketle, insanın olanaklarıyla ilgilidir[38].

Bu doğrultuda, insan haklarının getirdiği taleplerin *iki ayrı türden* olduğu söylenebilir: İlk türden talepler, insanın olanaklarının *doğrudan doğruya* korunmasıyla ilgilidir. Bunlar, devletin tanıyamayacağı, ama saygı göstereceği hakların korunmasını talep ederler. Devlet bu hakların çiğnenmesini önlemeye çalışır, çiğnendiği zaman araya girerek hakların gerçekleşmesini sağlar. Örneğin, yaşama hakkı bu türden bir talep getirir. İkinci türden taleplerse, insanın olanaklarının gerçekleşebilmesi için gerekli olan koşullarla ilgilidir. Bunlar insan olanaklarının geliştirilebilmesi için *dolaylı olarak* devletin tanıdığı haklardır. Bu hakların korunması bir devlette yapılan düzenlemelere ve alınan siyasî kararlara bağlıdır. Örneğin, sağlık hakkı ve eğitim hakkı bu türden talepler getirir[39].

İnsan haklarının, getirdiği taleplere göre bu şekilde sınıflandırılması, insan hakları söz konusu olduğunda, devletle birey arasındaki ilişkinin -hukuk öğretisinde kullanılan anlamıyla- hiçbir zaman negatif statü ilişkisi olamayacağını gösterir. Diğer bir deyişle, hem ilk türden talepler açısından hem de ikinci türden talepler açısından devletin yerine getirmesi gereken ödevler vardır[40]. Doğrudan doğruya korunan haklar açısından da devletin olumlu

---

[36] KARA, s. 144. Hukuk öğretisinde, bu eleştiriden hareketle, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin benimsediği "*insan haklarına saygı*", "*insan haklarını koruma*" ve "*insan haklarını yerine getirme*" şeklindeki üçlü tipolojinin pozitif statü ve negatif statü ilişkilerinden daha işlevsel olduğu değerlendirilmektedir. Buna göre, devletin insan haklarına saygı duyma yükümlülüğü negatif bir statüyü tarif ederken, diğer iki yükümlülüğü olumlu bir edimde bulunmayı gerektirir ve pozitif bir statüyü işaret eder. Kapsamlı açıklamalar için bkz. UYGUN, 2020, s. 568-572.

[37] KUÇURADİ İoanna, **İnsan Hakları: Kavramları ve Sorunları**, 4. bası, Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara, 2018, s. 70.

[38] Ibid., s. 72. Felsefî antropolojik bilgiye dayanan insan hakları düşüncesi, insan haklarını insanın varlık yapısıyla ilişkilendirerek açıklar. Ayrıntılı değerlendirmeler için bkz. ÇOTUK-SÖKEN Betül, **İnsan Hakları ve Felsefe**, 2. bası, Papatya, İstanbul, 2012, s. 71 vd.

[39] KUÇURADİ, s. 4-7.

[40] KARA, s. 146.

edimde bulunması gerekmektedir. Bu durumda, hukuk öğretisindeki sınıflandırmaya geri dönülecek olursa, yalnızca sosyal ve ekonomik hakların değil, klasik hakların da devletin olumlu edimini gerektirdiği söylenmelidir.

Her şeyden önce, bir hakkın söz konusu olduğu yerde, bu hakkın ihlal edilmesi durumunda başvurulacak hukuki bir çarenin -bir yargı mekanizmasının- mevcut olması, hukukun temel prensiplerinden biridir[41]. Devletin en temel görevlerinden biri, hakkının ihlal edildiğini öne süren bireylerin, başvurabilecekleri bir yargı makamı önünde bu iddialarının etkili şekilde incelenmesini sağlamaktır[42]. Yalnızca bu gereklilik bile, yukarıda açıklanan bağlantıların sınırlarını zorlamaya yeter. Çünkü bir hakkın icra edilebilmesinin, özellikle de adil ve yeknesak şekilde icra edilebilmesinin yargı mekanizmasının kurulması ve işletilmesi açısından maliyeti söz konusu olur[43]. Verginin liberal bireyciliğin temelini oluşturan yaşama hakkının ve mülkiyet hakkının o devlette korunmasına ilişkin bir tür *hizmet bedeli* olduğu düşüncesinde[44] bile bu maliyet mevcuttur. Diğer bir deyişle, toplumsal yaşama devletin *minimum* müdahalesinin kabul edildiği klasik anlamda liberal bir devlet sisteminde dahi, hukuki çareye duyulan ihtiyaç, devletin olumlu edimini ve dolayısıyla devlet bütçesinden kaynak tahsisini gerektirir.

Devletin pasif durma ödevinin en yaygın şekilde kabul edildiği haklar açısından da durum böyledir. Sosyal hakların tamamlayıcı yanının göz ardı edildiği, yani herkese belli bir yaşama standardı sağlanması gerektiği düşüncesinin geçerli olmadığı bir düzende bile, yaşama hakkının gerçekleşebilmesi için devletin öldürme vakalarını araştırması, kamu görevlilerinin şiddet kullanımının sınırlarını belirlemesi ve denetlemesi, o devlette yaşayan bireyleri ölüm ve şiddet tehlikesinden etkili biçimde koruması gerekir[45]. Benzer şekil-

---

41 HOLMES / SUNSTEIN, s. 43.

42 AYBAY / ÇELİK, s. 184.

43 HOLMES / SUNSTEIN, s. 43.

44 NEUMARK, s. 73.

45 TRISPIOTIS Ilias, "Socio-Economic Rights: Legally Enforceable or Just Aspirational?", **Opticon1826**, S. 8, 2010, s. 1. Örneğin, *Opuz v. Türkiye* kararında Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, kadına karşı ev içi şiddeti önleme açısından devletin özen yükümlülüğünün olduğunu savunmuştur. Mahkeme, özel hayata saygı hakkı kapsamında, bireyler arasında ve özel alanda gerçekleşen ilişkiler için de devletin önleyici tedbirler alma şeklinde pozitif yükümlülüğünün bulunduğunu değerlendirmiştir. Bkz. AİHM, No. 33401/02, 09.06.2009, http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-92945, (Erişim Tarihi: 06.02.2022). Karara ilişkin kapsamlı bir değerlendirme için bkz. SEVER Dilşad Çiğdem, "Kadına Karşı Eviçi Şiddette Devletin Sorumluluğu ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin Opuz v. Türkiye Kararı", **Atılım Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 1/2, 2011, s. 19 vd.

de, işkence ve kötü muamele görmeme hakkının gerçekleşebilmesi için, vergi mükelleflerince finansman sağlanan kurumlar aracılığıyla kamu görevlilerinin eğitimine ve idari ve yargısal denetimine ihtiyaç duyulur[46]. Diğer bir ifadeyle, kimsenin işkenceye uğramaması için, böyle bir eylemde bulunacak bireylerin bu yönde değerlendirme yapabilecek şekilde eğitilmesi ve denetime tabi tutulması gerekir. Maliyeti olmayan, dolayısıyla bütçeden ârî olan bir idari kurumun, eğitim hizmetinin veya yargı sisteminin işlemesi söz konusu olamayacağına göre, klasik haklar açısından da devletin olumlu edimlerde bulunması ve kamusal kaynakları bu edimlere yönlendirmesi lâzımdır. Nitekim, bugünkü anlayışta, vergi ödevi bu sebepten haklı bulunmaktadır.

Mülkiyet hakkı açısından da benzer bir durum söz konusudur. Kamusal kaynaklarla karşılanan savunma hizmeti, itfaiye hizmeti, deniz güvenliği hizmeti, piyasanın iyi işlemesini sağlayan devlet müdahaleleri, tarım sübvansiyonları, telif haklarının idari ve yargısal denetimi gibi devletin olumlu edimleri olmaksızın mülkiyet hakkının korunması mümkün değildir[47]. Yine, toplumsal yaşamda devlet müdahalesine en az derecede izin verilen bir düzende bile, yargı hizmetiyle beraber savunma hizmetinin de yaygın olarak devlet tarafından sunulduğu ve vergi vasıtasıyla finanse edildiği görülebilir. Devletin, mülkiyet hakkını korumak üzere toplumsal yaşama müdahale ettiği alan sayıp dökülen hizmetlerdeki gibi genişledikçe devlet bütçesinden daha fazla kaynak tahsis etmek gerekir. Dolayısıyla, klasik hakların çekirdeğini oluşturan mülkiyet hakkının da devletin olumlu edimlerinin ve kamusal kaynakların yardımı olmaksızın gerçekleşmesi söz konusu olamaz.

İnsan haklarının getirdiği talepler birbirine sıkı sıkıya bağlıdır. Örneğin, ilk türden bir talep getiren yaşama hakkının korunmaması, yalnızca insanın bedensel varlığının ortadan kaldırılması şeklinde ortaya çıkmaz. Dolaylı yollardan sosyal ve ekonomik eşitsizlikler yaratarak hayatın çekilmez bir duruma getirilmesiyle de yaşama hakkına dokunulmuş olur. Eğer bireyler insan onurunun gerektirdiği yaşama düzeyine ulaşamıyorsa, kamusal olanakların iyi ve adil şekilde kullanılmamasından dolayı yaşamını sürdüremiyorsa, yaşama hakkına yine dokunulmuş olur[48].

---

[46] AYBAY / ÇELİK, s. 107; UYGUN Oktay, "Küreselleşme ve Değişen Egemenlik Anlayışının Sosyal Haklara Etkisi", **Kamu Hukuku İncelemeleri**, 2. bası, On İki Levha, İstanbul, 2013, s. 257.

[47] HOLMES / SUNSTEIN, s. 62-67.

[48] TALAS Cahit, "Yaşama Hakkı ve Toplumsal Haklar", **İnsan Hakları Yıllığı**, S. 12/1, 1990, s. 84-86.

Bu temelde, ikinci türden taleplerin, birinci türden taleplerle aynı anda yerine getirilmesi gerektiği savunulabilir. Bu taleplerin biri diğerinden üstün veya öncelikli değildir. Birinci türden taleplerin tam anlamıyla karşılanması, ancak ikinci türden taleplerin de karşılanmasıyla mümkün olur. İkinci türden taleplerse birinci türden talepler karşılanmadığında insan haklarının gerçekleşeceği koşulların oluşmasına yardım etme kabiliyetini taşımazlar.

Daha en başta "*tüm halklar ve uluslar için ortak ideal ölçüler*" belirlediğini ilan eden İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nde, yalnızca klasik hakların değil, sosyal ve ekonomik hakların da yer alması bu yüzdendir. Bildiri -sosyal ve ekonomik hakları da içeren- insan haklarının getirdiği taleplerin normatif açıdan birbirine bağlı olduğu bir sistemi öngörür[49]. Bu çerçevede, sağlık hakkı, eğitim hakkı, barınma hakkı ve çalışma hakkı gibi sosyal hakların ikinci türden talepler getirdiği söylenebilir. Mülkiyet hakkı ve sözleşme ve özel girişim özgürlüğü gibi ekonomik haklarınsa birinci türden talepler getirdiği söylenebilir. Devletin temel amacı ve önceliği, bu hakların -insan haklarının- bir arada gerçekleşeceği koşulları temin etmektir. Açıkça söylendiğinde, *"sosyal haklar, siyasal iktidarın lütfuna [...] bağlı bir bağış, bir ihsan değil, insanın kişiliğine ve onuruna bağlı çağdaş bir [...] hak türünü oluşturur"*[50].

O halde, negatif statüyle klasik haklar ve pozitif statüyle sosyal haklar arasında kurulan bağlantıların önemini yitirdiğini ve ancak "*yapaylığına göz yumulduğu ölçüde*" kabul edilebileceğini söylemek gerekir[51]. Çünkü insan haklarının tamamı için devletin olumlu edimde bulunması beklenir. Bu durumda, insan haklarının tamamı açısından kamusal nitelikli bir maliyetten ve devlet bütçesinde kaynak tahsisinden bahsetmek olanaklı hale gelir.

III. İKİNCİ ÖNCÜL: İNSAN HAKLARININ TAMAMI KAMUSAL KAYNAKLARLA SINIRLI ŞEKİLDE KORUNUR

Negatif statüyle klasik haklar ve pozitif statüyle sosyal haklar arasında kurulan bağlantılar, insan haklarının devlet bütçesiyle ilişkisi dikkate alındığında bir açıdan daha tartışmalı hale gelir. Negatif statü ilişkisindeki haklar, devletin pasif durma ödevini yüklendiği haklar olarak görüldüğünden, klasik hakların ulusal ve uluslararası düzeylerde kabul edilmesinde, bu haklarla

---

49 TRISPIOTIS, s. 3.

50 AYBAY / ÇELİK, s. 96.

51 GEMALMAZ Mehmet Semih, **Devlet, Birey ve Özgürlük**, 3. Bası, Legal, İstanbul, s. 662.

insan haklarının maliyeti arasında bir irtibat kurulmamıştır. Oysa yukarıda görüldüğü üzere, klasik anlamda liberal anlayışın öngördüğü *minimum devlet* düzeninde bile, insan hakları kamusal kaynakların tahsisini gerekli kılar.

İnsan haklarının gerçekleşebileceği koşulların kamusal kaynakların bu yönde kullanılmasıyla -harcanmasıyla- temin edileceği bir kez ortaya konduktan sonra, insan haklarının tamamının kamusal kaynaklarla sınırlı şekilde korunabileceği de görülür. Diğer bir deyişle, yalnızca sosyal ve ekonomik haklara atfedilen bu özellik, insan haklarının tamamının maliyetinde içkindir. Bunun sebebi, insan haklarının *alternatif maliyet*inin olmasıdır.

İktisat öğretisinin neredeyse kemikleşmiş ifadesiyle söylenecek olursa, kıt kaynaklarla kıyaslandığında, insan ihtiyaçlarının sayısı çok daha fazladır. Bu durum devlet bütçesi için de geçerlidir. İktisatçı Frédéric Bastiat'ın 1850 yılında ortaya koyduğu üzere, kısıtlı kaynaklar kullanılarak yapılan her seçim, yapılmayan başka bir seçimi, bir vazgeçmeyi de içerir[52]. Bunu ifade etmek için "*alternatif maliyet*" kavramı kullanılır. Kamusal harcamaları karşılayacak finansman kısıtlı olduğundan, gelirlerin hangi harcamalar arasında nasıl dağıtılacağı hakkında karar vermek gerekir. Kamusal harcamaların nereye yapılacağına ilişkin olarak yapılan her seçim, alternatif oluşturabilecek başka bir harcamadan vazgeçme anlamına gelir. Bir devlette yaşayan bireylerin ortak ihtiyaçlarının hangilerinin ne ölçüde tatmin edileceğinin bütçede belirlenmesi sebebiyle, "*bütçe bir tercihte bulunma işidir*"[53]. Devlet bütçesinin bu özelliğini kavrayacak şekilde, hukuk ve maliye öğretilerinde "*bütçenin kaynak tahsisi işlevi*" ifadesi kullanılır[54]. Devlet yüklendiği sosyal görevleri, kendisine bütçeyle sağlanan tahsisat ölçüsünde yerine getirir[55].

Bütçeye aksettirilen her seçim alternatif bir seçenekten vazgeçişi işaret ettiğine göre, insan haklarının gerçekleşeceği koşulları sağlamak açısından devletin o yıl neleri temin veya ihmal edeceği bütçesine bağlıdır. Yukarıda açıklanan kavramla ifade edildiğinde, insan haklarının da alternatif maliyeti

---

52 BASTIAT Claude Frédéric, **That which is Seen, and that which is not Seen**, 2019, http://mises.org/library/which-seen-and-which-not-seen (Erişim Tarihi: 14.12.2021).

53 FEYZİOĞLU Bedi Necmeddin, **Nazari, Tatbiki, Mukayeseli Bütçe**, Şemseddin Arkadaş Sermet Matbaası, İstanbul, 1965, s. 3.

54 EDİZDOĞAN Nihat / ÇETİNKAYA Özhan, **Kamu Bütçesi**, 9. Bası, Ekin, Bursa, 2019, s. 20; MUTLUER Kâmil / ÖNER Erdoğan / KESİK Ahmet, **Bütçe Hukuku**, 4. bası, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2018, s. 66-67.

55 SAYAR Nihad, **Devlet Bütçesi Prensipleri ve Tatbikatı**, 2. bası, Yüksek Ekonomi ve Ticaret Okulu Yayınları, İstanbul, 1956, s. 10.

söz konusudur. Belli hakları korumak için devlet bütçesinden kaynak ayrıldığında -devlet bütçesi ve dolayısıyla vergi gelirleri artmadıkça- o kaynağı diğer hakları korumaya ayırmaktan vazgeçilmesi söz konusu olur[56].

İnsan haklarının gerçekleşebilmesi için devletin nihai sorumluluğu üstlenmesinin ve bir hakkın -ister ilk türden, ister ikinci türden bir talep getirsin- gereğini ifa etmesinin bir maliyeti vardır. Daha açık bir ifadeyle, insan haklarının tamamı, nihai olarak devletin olumlu bir edimde bulunmasını gerektirir ve devletin bu ödevini yerine getirmesi bütçesine bağlıdır. Çünkü devlet kendisine verilen ödevleri ancak bütçedeki kaynak tahsisatı ölçüsünde yerine getirebilir[57]. Durum böyle olunca, kamusal kaynakların kısıtlı olduğu gerçeği karşısında, bir devlette insan haklarının tamamının aynı anda ve tam anlamıyla korunduğundan bahsetmek de mümkün olmaz[58].

Malî kaynaklara sahip olmayan bir devlet hiçbir hakkı koruyamayacağı ve kısıtlı malî kaynaklara sahip olan devlet de hakları ancak kaynakları ölçüsünde koruyabileceği için, devlet bütçesi insan haklarının *etik bir muhasebesi* olarak değerlendirilebilir. Hangi kamu hizmetlerine ne kadar ayrılacağına, dolayısıyla insan haklarının ne ölçüde korunacağına karar vermek çok bilinmeyenli bir denklemi çözmek gibidir. Mezkûr denklemin çözümünde doğru karar, insan haklarının en az miktarda eksik kalacağı karardır[59]. İnsan haklarının, tür olarak insanın olanaklarının bilgisinin pratikte gerektirdikleri olduğu düşünüldüğünde, kamusal kaynakların insan hakları açısından nasıl dağıtılacağına karar verirken, en az olanağın harcanacağı yolu bulmak gerekir. Birtakım hak tasnifleriyle insan haklarının maliyeti arasında tartışmalı irtibatlar kurulması ve bazı insan haklarının -klasik hakların- mutlak surette korunması gerektiğinin ve diğer insan haklarının -sosyal ve ekonomik hakların- ikincil nitelikte olduğunun düşünülmesi bu yola çıkmaz. Çalışma hakkını korumak için yaşama hakkından, din ve vicdan özgürlüğünü korumak için sağlık hakkından vazgeçmemek lâzımdır.

---

56 HOLMES / SUNSTEIN, s. 223-224.

57 SAYAR, s. 10.

58 Karş. HOLMES / SUNSTEIN, s. 96-98.

59 Çok bilinmeyenli denklemlerde sistemin en iyi şekilde tasarlanmasını ve en ideal çözümün ne olduğunu saptamayı konu alan yöneylem araştırması öğretisine bu hususta iş düştüğü söylenebilir. Yöneylem araştırması uzmanları, demokratik usulde işleyen bütçe sürecinde alternatiflerin değerlendirilmesi açısından ideal çözümün bulunmasında yardımcı rol üstlenmelidirler.

Devlet bütçesinin, insan haklarının dayandığı insan olanaklarının gerçekleşeceği koşulları en çok karşılayacak ve en az sınırlayacak şekilde işlevsel kılınması amaçlanmalıdır. Vergi ödevi bugün "*temel hak ve özgürlüklerin finansmanına anonim katılma payı"*[60] olduğu için haklı kabul ediliyorsa, kamu gelirlerinin ve harcamalarının belirlendiği devlet bütçesi açısından da bu haklılığın sağlanması esas hedef olmalıdır. Devlet bütçesi, insanın olanaklarını en iyi ve en adil şekilde gerçekleştirebileceği çözüme ulaşma yönünde -muhtemelen sonu olmayan- bir gayretle hazırlanmalıdır[61].

Oysa bugün durum bundan uzaktır. Devlet bütçesi, sermayeci amaçlara hizmet edecek şekilde hazırlanmakta ve uygulanmaktadır. Bu saptamayı, küresel sermayeyi kendisine çekmek isteyen devletlerin, insan haklarının getirdiği maliyet açısından standartları düşürme yarışından hareketle teyit etmek mümkündür[62]. Devletler sermayeci kesimi vergilendirme konusunda çekingen davranmakta ve hatta kimi zaman bundan tamamen vazgeçmektedir. Böyle bir ürkekliğe emeğin vergilendirilmesinde rastlamaksa pek güçtür. Öte yandan, sermayenin küresel düzeyde serbest dolaşımı kâr ve birikim merkezlerinin de serbest dolaşımı anlamına gelmemekte; büyük sermaye grupları kâr ve birikim merkezlerini bir devlette tutarak, çevre devletlerde yürüttükleri faaliyetlerinden elde ettikleri kârı bu merkezlerde toplamaktadır[63]. Bu durum, vergi gelirinin, dolayısıyla emekçi kesimin yaşama düzeyine ilişkin insan hakları taleplerinin gerçekleşmesine tahsis edilebilecek kaynakların bir devlette zayıflamasına sebep olmaktadır. Üstelik tüm bu zayıflama, dolaylı olarak başka bir devletin sermayeci kesimine hizmet etmektedir[64].

---

60 YALTI, s. 1.

61 Bunun için, bir devlette sadece *olan*ların değil, *olmayan*ların da eşitçe paylaşılması gerekir. Sosyal devletin sosyal adalet amacına ulaşabilmesi için, ikinci türden talepler getiren hakların bir devlette tanınma derecesinin ne olduğundan daha çok, gerçekleşeceği koşulların o devlette yaşayan herkes için adil olarak sağlanması önemlidir. Bkz. KUÇURADİ, s. 16, 46-47. Karş. KAPANİ, s. 122.

62 Karş. UYGUN, 2013, s. 265.

63 ÖNDER, s. 9.

64 Bu noktada, küreselleşme olgusunun sermayenin serbest dolaşımını zorunlu kılmadığının altını çizmekte fayda vardır. Küreselleşme eğer sermayenin değil, emeğin serbest dolaşımıyla gerçekleşmiş olsaydı, bu kez devletlerin emekçi kesimin koşullarının, dolayısıyla sosyal hakların iyileştirilmesi açısından rekabet halinde olacağı söylenebilecekti. Bkz. STIGLITZ Joseph Eugene, **Eşitsizliğin Bedeli**, Çev. Ozan İŞLER, İletişim, İstanbul, 2021, s. 119.

Tüm bu sebeplerle, hukuk öğretisindeki yaklaşımlardan, devletin olumlu edimini gerektiren insan haklarının gerçekleşmesinde karşılaşılan imkânsızlıkların, malî kaynakların yetersizliğinden ziyade, bu kaynakların dağılımındaki eşitsizlikten kaynaklandığını savunan görüşe katılmak gerekir[65]. Sosyal ve ekonomik hakların getirdiği taleplerin, malî kaynakların kullanımına ilişkin öncelik sıralamasında yapılacak adil değişikliklerle daha iyi düzeyde karşılanabileceğini kabul etmek lâzım gelir[66]. Bunun için, yukarıda açıklanan sermayeci önceliklerin yerini, insan haklarının bir bütün olarak ve herkes için gerçekleşeceği koşulların sağlanmasına ilişkin önceliklerin alması hedeflenmelidir. İnsan haklarının tamamının devletin olumlu edimini ve devlet bütçesinden kaynak tahsisini gerektirdiği tartışması karşısında, Anayasanın sosyal ve ekonomik haklar açısından böyle bir vurguya özellikle başvurması anlamını yitirir. Bu durumda, sosyal ve ekonomik hakların kıymetini teslim etmeyen açıklamalardan da kaçınmak gerekir.

SONUÇ

Anayasanın 65. maddesinde yer alan malî kaynakların yeterliği ölçüsü, sosyal ve ekonomik hakların devlete olumlu edimde bulunma ödevi yüklediği düşüncesine bir sınır çizgisi çekme ve böylece devlet bütçesi üzerinde oluşabilecek yükleri kontrol etme çabası olarak görülebilir. Ancak, insan haklarının tamamı devlete olumlu edimde bulunma ödevi yükler ve insan haklarının tamamı kamusal kaynaklarla sınırlı olarak korunabilir. Nitekim vergi ödevinin bugünkü anlamı ve haklılığı, insan haklarının gerçekleşeceği koşulların finansmanı olma özelliğini taşımasından ileri gelir. Bir devlette yaşayan bireyler, insan haklarının gerçekleşeceği koşulların sağlanması için o devlete vergi öderler. İnsan haklarının gerçekleşeceği koşullar, vergi başta olmak üzere kamu gelirleri vasıtasıyla temin edilir ve buna ilişkin tahsisat devlet bütçesinde kararlaştırılır. Bütçesi olmayan bir devlet insan haklarını gerçekleştirme kabiliyeti taşımaz. Kamusal kaynaklara sahip olan bir devletse, insan haklarını gerçekleştirmeye -doğal olarak- bütçesi ölçüsünde muktedirdir.

İnsan haklarının kamusal maliyetinin, belli haklar ve bu hakların getirdiği ödevler açısından özellikle vurgulanması, bu hakların -insan hakları olarak- kıymetini azaltacak şekilde yorumlanmaya müsaittir. Anayasa koyu-

---

65 UYGUN, 2013, s. 258.

66 Ibid.

cunun yaklaşımının, hukuk öğretisindeki kimi görüşlerin ve Anayasa Mahkemesinin genel eğiliminin bu kıymeti teslim etmekte, klasik haklardaki kadar istekli olmadığı söylenebilir. Sosyal ve ekonomik alanlarda, devlet bütçesi, bireylerin insan haklarının gerçekleşeceği koşullara ulaşmasında işlevsel kılınmak yerine, engel olarak öne sürülmekte ve ilgili makamların bu hususta geniş bir takdir yetkisi olduğu kabul edilmektedir. Oysa böyle bir vurguya değil, böyle bir vurgunun olmamasına ihtiyaç vardır. Anayasada böyle bir kayıt olmasa da, devlet, insan haklarının gerçekleşeceği koşulları, bu koşulların zorunlu kıldığı kamu hizmetlerinin hacmiyle belirlenen -ve haklı kılınan- malî kaynakları ölçüsünde yerine getirecektir. Devlet bütçesi, sosyal ve ekonomik hakların insan hakları olma niteliğini yadsımak için öne sürülemeyeceği gibi, sosyal devlet aşamasındaki günümüz liberal devletinin ödevlerini ortadan kaldırmaya da yetmeyecektir.

Sosyal ve ekonomik hakların, sermayenin serbestçe genişlemesi hedefine dayanan liberal ekonomik sistemin sebep olduğu eşitsizlikleri, sistemin sınırları dışına çıkmadan ve hatta işleyişini sağlamlaştıracak şekilde giderek, sosyal ve ekonomik ilişkilerini sistem içinde yürütmek zorunda kalanların durumlarını düzenlemek için araç olarak kullanıldığı ve bu anlamda bir tür istismara konu edildiği savunulabilir. Buna rağmen, insan haklarının kamusal maliyeti, insan hakları arasında yer alan haklardan bazılarının getirdiği ödevlerden özellikle kurtulmak, üstelik bunu sermayeci bir amacın gölgesinde yapmak için sığınak olmamalıdır. Sırf sermayenin genişlemesi uğruna, bugün herkes en başta yaşama hakkı açısından güvencesiz duruma düşme tehdidi altındadır. Bu tehdide karşı yapılacak eleştiri ve gösterilecek tepki, doğal olarak sermayeci sistemin kendisine yöneltilmek durumundadır.

KAYNAKÇA

I. Kitaplar

AYBAY Rona / ÇELİK Demirhan Burak, **İnsan Hakları Hukuku**, 5. bası, DER, İstanbul, 2021.

ÇOTUKSÖKEN Betül, **İnsan Hakları ve Felsefe**, 2. bası, Papatya, İstanbul, 2012.

EDİZDOĞAN Nihat / ÇETİNKAYA Özhan, **Kamu Bütçesi**, 9. Bası, Ekin, Bursa, 2019.

FEYZİOĞLU Bedi Necmeddin, **Nazari, Tatbiki, Mukayeseli Bütçe**, Şemseddin Arkadaş - Sermet Matbaası, İstanbul, 1965.

GEMALMAZ Mehmet Semih, **Devlet, Birey ve Özgürlük**, 3. bası, Legal, İstanbul, 2016.

GÖZE Ayferi, **Liberal, Marxiste, Faşişt ve Sosyal Devlet**, 3. bası, Beta, İstanbul, 1995.

GÖZLER Kemal, **İnsan Hakları Hukuku**, 3. bası, Ekin, Bursa, 2020.

GÜNGÖREN BULDAN Birden, **Georg Jellinek'in Hak ve Devlet Kuramı**, On İki Levha, İstanbul, 2017.

HOLMES Stephen / SUNSTEIN Cass R., **The Cost of Rights: Why Liberty Depends on Taxes**, W.W. Norton and Company, New York, 2000.

KANETİ Selim / EKMEKCİ Esra / GÜNEŞ Gülsen / KAŞIKCI Mahmut, **Vergi Hukuku**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2019.

KAPANİ Münci, **Kamu Hürriyetleri**, 7. bası, Yetkin, Ankara, 2013.

KUÇURADİ İoanna, **İnsan Hakları: Kavramları ve Sorunları**, 4. bası, Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara, 2018.

MCCHESNEY Allan, **Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakları Savunmak ve İlerletmek,** Çev. Orhan Kemal CENGİZ, BG Yayınları, Ankara, 2004.

MUTLUER Kâmil / ÖNER Erdoğan / KESİK Ahmet, **Bütçe Hukuku**, 4. bası, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2018.

MUTLUER Kâmil / ÖNER Erdoğan / KESİK Ahmet, **Teoride ve Uygulamada Kamu Maliyesi**, 4. bası, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016.

NEUMARK Fritz, **Maliyeye Dair Tetkikler**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1948.

SAYAR Nihad, **Devlet Bütçesi Prensipleri ve Tatbikatı**, 2. bası, Yüksek Ekonomi ve Ticaret Okulu Yayınları, İstanbul, 1956.

TANÖR Bülent, **Anayasa Hukukunda Sosyal Haklar**, May, İstanbul, 1978.

TANÖR Bülent / YÜZBAŞIOĞLU Necmi, **1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku**, 20. bası, Beta, İstanbul, 2020.

TURHAN Salih, **Vergi Teorisi ve Politikası**, 7. bası, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2020.

UYGUN Oktay, **1982 Anayasasında Temel Hak ve Özgürlüklerin Genel Rejimi**, Kazancı, İstanbul, 1992.

UYGUN Oktay, **Devlet Teorisi**, 7. bası, On İki Levha, İstanbul, 2020.

YALTI Billur, **Vergi Yükümlüsünün Hakları**, Beta, İstanbul, 2006.

II. Makaleler

ATASAYAN Gözde, "Sosyal Hakların 'Maliyet'i: Avrupa Sosyal Şartı ve Türkiye", **KHÜHFD**, S. 7/2, 2019, ss. 185-198.

AZRAK Ali Ülkü, "Sosyal Devlet ve 1961 Türk Anayasasının Sistemi", **İÜHFM**, S. 27/1-4, 1961, ss. 208-224.

BAHÇECİ Barış, "2001 Anayasa Değişikliğinin Sosyal Hakların Sınırlandırılma Rejimine Etkisi", **Bülent Tanör Armağanı**, Legal, İstanbul, 2004, ss. 175-204.

BASTIAT Claude Frédéric, **That which is Seen, and that which is not Seen**, 2019, http://mises.org/library/which-seen-and-which-not-seen (Erişim Tarihi: 14.12.2021).

KABOĞLU İbrahim, "Anayasada Sosyal Haklar: Alanı ve Sınırları", **II. Sosyal Haklar Ulusal Sempozyumu Bildiri Kitabı**, Petrol-İş, İstanbul, 2010, ss. 43-60.

KARA Elif Dilan, "İnsan Haklarını Sınıflandırma Sorunu: Vasak'ın Kuşak Hakları ile Kuçuradi'nin Doğrudan-Dolaylı Korunan İnsan Hakları Ayrımının Karşılaştırılması", **Etik, Hukuk ve İnsan Hakları**, Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara, 2021, ss. 135-150.

ODER Bertil Emrah, "Devletin Olumlu Edimini Gerektiren Sosyal Hakların Anayasal Düzeyde Korunması ve Yargısal Tutumlar", **GSÜHFD**, S. 1, 2008, ss. 199-231.

ÖNDER İzzettin, "Ekonomik, Mali ve Vergisel Tercihlerin Anayasadaki Yeri", **Anayasadan Mali ve Vergisel Beklentiler**, On İki Levha, İstanbul, 2012, ss. 7-19.

ÖZCAN Mehmet Tevfik, "Vergilendirme, Politika ve Hukuk", **Anayasadan Mali ve Vergisel Beklentiler**, On İki Levha, İstanbul, 2012, ss. 59-80.

SABUNCU Yavuz, "Temel Hakların Anayasal Konumu Üzerine", **İnsan Hakları Yıllığı**, S. 7-8, 1985-1986, ss. 15-26.

SAĞLAM Fazıl, "Sosyal Devlet İlkesi ve Duyarsızlaşma", **Devrim Ulucan'a Armağan**, Legal, İstanbul, 2008, ss. 753-771.

SEVER Dilşad Çiğdem, "Kadına Karşı Eviçi Şiddette Devletin Sorumluluğu ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin Opuz v. Türkiye Kararı", **Atılım Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 1/2, 2011, ss. 19-46.

STIGLITZ Joseph Eugene, **Eşitsizliğin Bedeli**, Çev. Ozan İŞLER, İletişim, İstanbul, 2021.

TALAS Cahit, "Sosyal Haklar ve Türk Anayasalarında Sosyal Hakların Evrimi", **İnsan Hakları Yıllığı**, S. 3/1, 1982, ss. 38-75.

TALAS Cahit, "Yaşama Hakkı ve Toplumsal Haklar", **İnsan Hakları Yıllığı**, S. 12/1, 1990, ss. 83-90.

TANÖR Bülent, "Kapitalizmin Uluslararası Sosyal Hukukun Doğumuna Etkisi", **Hıfzı Timur'un Anısına Armağan**, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Münasebetler Enstitüsü Yayını, İstanbul, 1979, ss. 879-887.

TRISPIOTIS Ilias, "Socio-Economic Rights: Legally Enforceable or Just Aspirational?", **Opticon1826**, S. 8, 2010, ss. 1-10.

UYGUN Oktay, "Küreselleşme ve Değişen Egemenlik Anlayışının Sosyal Haklara Etkisi", **Kamu Hukuku İncelemeleri**, 2. bası, On İki Levha, İstanbul, 2013.

VASAK Karel, "A 30-Year Struggle: The Sustained Efforts to Give Force of Law to the Universal Decleration of Human Rights", **The UNESCO Courier**, C. 30, S. 10, 1977, ss. 29-32.

YILMAZ Zülfiye, "Olumlu Edim Gerektiren Sosyal Hakların Sınırı: Karşılaştırmalı Hukuk Perspektifinden 1961 ve 1982 Anayasaları Dönemi Uygulamaları", **İÜHFM**, S. 72/1, 2014, ss. 695-728.

YILMAZCAN Dilek, "Bütçe Hakkı ve Bütçe Uygulamaları", **XIII. Türkiye Maliye Sempozyumu Bildiri Kitabı**, Marmara Üniversitesi Maliye Araştırma ve Uygulama Merkezi, Muğla, 2000, ss. 163-172.

YÜZBAŞIOĞLU Necmi, "Anayasa ve Ekonomi", **Anayasadan Mali ve Vergisel Beklentiler**, On İki Levha, İstanbul, 2012, ss. 33-58.

III. Mahkeme Kararları

AİHM, Opuz v. Turkey, No. 33401/02, 09.06.2009, http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-92945, (Erişim Tarihi: 06.02.2022).

AYM, E. 1990/27, K. 1991/2, 17.01.1991, R.G. 19.08.1991-20965.

AYM, E. 2008/56, K. 2011/58, 30.03.2011, R.G. 28.12.2011-28156.

AYM, E. 2013/111, K. 2014/195, 25.12.2014, R.G. 07.01.2015-29229.

AYM, E. 2015/10, K. 2015/93, 22.10.2015, R.G. 07.11.2015-29525.

AYM, E. 2020/13, K. 2020/68, 12.11.2020, R.G. 12.02.2021-31393.

AYM, Arif Sarıgül Başvurusu, 2013/8324, 23.02.2016, R.G. 24.03.2016-29663.

AYM, U.D.K. ve Diğerleri Başvurusu, 2014/19352, 24.05.2018.